

België vernietigen

Het kronkelpad van een citaat

JAKOB MÜLLER & WINFRIED DOLDERER

Op 17 december 1914 kwam de Alduiter Theodor Reismann-Grone over de vloer bij de kersvers benoemde gouverneur-generaal in België Moritz von Bissing. Het werd een roemrucht bezoek, want tijdens het maar twintig minuten durende onderhoud viel een uitspraak die tientallen jaren later nogal wat ophef zou maken in de geschiedschrijving: *“Wir müssen Belgien vielleicht aufgeben, doch es zerstören durch die Flamen. Das Phantom Belgien bleibt ein Feind.”* De vraag is wie van de twee heren zich deze gevleugelde woorden heeft laten ontvallen. Tot op vandaag zijn daar tegenstrijdige versies over in omloop.

Reismann-Grone was uitgever van de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* in Essen die zich onder zijn bewind tot spreekbuis van het radicale Duitse nationalisme ontbolsterde, en hield er nauwe banden op na met nijverheidskringen in het Roergebied.¹ Hij was bovendien een van de grote tenoren in het Alduiter Vlaanderen-discours.² In 1898 stichtte hij het Vlaams-Duitse tijdschrift *Germania*, en hij was degene die het blad ruim zes jaar lang financieel overeind hield. In 1912 bracht hij een bezoek aan het *Reichsmarineamt* waar hij voorstelde een 'revolutie' in België te stoken. Uiteraard was hij er ook tijdens de Eerste Wereldoorlog van meet af aan als de kippen bij om zijn invloed op de *Flamenpolitik* te doen gelden. Gedurende het interbellum trad hij op als geldschietter van sectaire kringen in het radicale Vlaams-nationalisme. Hij overleed, ontgoocheld en verbitterd over twee faliekant afgelopen wereldoorlogen die hij had moeten meemaken, pas in 1949.

1. S. Frech, *Wegbereiter Hitlers? Theodor-Reismann Grone. Ein völkischer Nationalist*, Paderborn, 2009.
2. Het *Alldeutscher Verband* was sedert de jaren negentig van de 19de eeuw de meest invloedrijke imperialistische drukkingsgroep in Duitsland. De Alduitsers ijverden voor de vestiging van een Duits wereldrijk. Zij beschouwden de Duitse natievorming van 1871 als onvolmaakt omdat aanzienlijke delen van de Duitstalige bevolking in Europa er niet bij betrokken waren. Daarbij hadden ze uitdrukkelijk ook de 'Nederduitsers' in Nederland en België op het oog. Cf. o.m. W. Dolderer, *Alldeutscher Verband*, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, pp. 266-267.

X/1914/26

dern bis Mitternacht. Wohne Palast-Hotel am Bahnhof.

Mittwoch, 16. Dezember. Ich sehe mir genau an wie die Kölner Blätter ankommen und wie sie verkauft werden, spreche mit Busch, Vertreter der Kölnischen Zeitung, der die Rheinisch-Westfälische Zeitung aber ablehnt.

Brüssel ruhig. Überall starke Wachen. Die Regierung ist ganz abgesperrt, Hotels leer, Handel erlahmt. An der Regierung stehen Essener—39. Regiment, Hauptmann Hertel verweist mich an Hauptmann Kes. Nicht zu sprechen. Ich erfahre aber, daß ein Postauto täglich nach Köln geht, die meisten Zeitungen gehen mit der Bahn. 6 Uhr abends Unterredung mit Kempf, 8 $\frac{1}{2}$ Uhr mit Grabowski, beide sind gut unterrichtet.

Am Donnerstag, 17. Dezember, um 12 Uhr, empfängt mich Bissing, ein kleiner, energischer Herr. Ich sage ihm viel Angenehmes über sein Eingreifen gegen Goltz, er behauptet, daß Bethmann ihn stütze. Ich sage: "Wir müssen Belgien vielleicht aufgeben, doch es zerstören durch die Flamen. Das Phantom // Belgien bleibt ein Feind. Ich war 20 Minuten dort. Nachmittags 3 Uhr nach Namen ~~(Namur)~~. Der Zug fast ohne Belgier. Ich laufe herum, kein Bahnhofskommandant, kein Gouverneur. Die Wache telefoniert nach Flawinne, wo Hugo wohnen soll. Da sagt ein Bayer auf der Wache: Da ^{ist} eine Stube des Regiments. Ich hin und treffe Kullenberg aus Essen, welcher wußte, daß Hugo auf ^{Fort} Vedriny sei. Er telefoniert hin. Hugo und andere zur Stadt gefahren ins Hotel de le Caurogne. Dort traf ich 20 Offiziere (Hauptmann Henning aus Milheim) meist sehr betrunken und viele taumelnd. Hugo krank und etwas fieberig. In N. wird riesig befestigt, 3 versenkbare Zeppeline sollen gebaut werden. Wohne Hotel Ho ~~K~~lande schlecht. Der Oberkellner voll Haß, behandelt die Deutschen schlecht. Rückwerfen der Russen gemeldet und großer Jubel. Im Westen starke Angriffe.

18. Freitag. Ich stehe 5 Uhr auf und fahre 6 Uhr ab.

Fragment uit het dagboek (getypte versie) van Theodor Reismann-Grone betreffende de ontmoeting met von Bissing in december 1914. [Stadtarchiv Essen, 652/134]

Reismann-Grone was een ijdele man die onder meer placht te beweren dat hij het was die de *Flamenpolitik* had uitgevonden, en die er grote zorg aan besteedde het nageslacht van zijn verdiensten en daden op de hoogte te brengen. Hij hield levenslang een dagboek bij dat vandaag in het stadsarchief van Essen berust. Hier, meer bepaald in een farde met de titel *Lebenserinnerungen 1913-1917* die zowel in een handschriftelijke als in een getypte versie bestaat, is ook het verhaal opgetekend van de ontmoeting in december 1914 met von Bissing.³

De eerste die met een speciale vergunning van Siglinde Börnsen, de dochter van Reismann-Grone, deze aantekeningen mocht raadplegen, was begin de jaren zeventig de Nederlandse historicus Lammert Buning. Hij verwerkte zijn vondsten in 1975 in twee bijdragen voor *Wetenschappelijke Tijdingen*. Daarin legde hij de uitspraak over de noodzakelijke vernietiging van België door de Vlamingen eerst de gouverneur-generaal in de mond: *“Op 17 december ‘14 sprak Von Bissing voor de eerste maal te Brussel met Reismann-Grone, op 1 maart 1915 voor de tweede keer... Tijdens het eerste onderhoud met Reismann-Grone zou Von Bissing hebben gezegd: ‘Wir müssen Belgien vielleicht...’ De uitslag van de strijd aan de Marne had kennelijk ook bij Von Bissing zijn invloed niet gemist.”*⁴

In de latere bijdrage was het dan Reismann-Grone die volgens Buning de noodlottige zinnen had geformuleerd: *“Op 17 december werd Reismann-Grone door Von Bissing ... ontvangen. Tijdens het onderhoud dat twintig minuten duurde, zou Reismann-Grone betoogd hebben: ‘Wir müssen Belgien vielleicht...’ Volgens Reismann-Grone bestreed Von Bissing die opvatting niet. Heeft hij haar stilzwijgend beaamd?”*⁵

We weten niet of Buning tussen de eerste en de tweede publicatie in bij het herlezen van zijn nota's misschien beseftte dat hij zich had vergist, en het foutje stiekem rechtzette. Het bestaan van twee tegenstrijdige versies bleef alvast onopgemerkt. We zullen het gemakkelijkschuldshalve over 'Buning I' en 'Buning II' hebben.

Toen Lode Wils in 1983 zijn studie over 'de Grootnederlandse Beweging' publiceerde, beriep hij zich op Buning I om te schrijven dat *“de pangermanist Reismann-Grone”* na zijn bezoek in december 1914 aan von Bissing *“in zijn dagboek diens woorden”* zou hebben genoteerd: *“Wir müssen Belgien vielleicht aufgeben, doch es zerstören durch*

3. Stadtarchiv Essen, 652/132 (handschriftelijke versie), 652/134 (getypte versie).

4. L. Buning, “De Vlaamsche Stem” en “De Vlaamsche Post”. Hoe stonden ze ten opzichte van elkaar?, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 34, 1975, nr. 2, kol. 80.

5. L. Buning, Reismann-Grone, het Allduitscher Verband en de Vlamingen, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 34, 1975, nr. 4-5, kol. 253.

die Flamen."⁶ Wils is de stelling dat het de gouverneur-generaal was die reeds in december 1914 de vernietiging van België met behulp van de Vlamingen zou hebben bepleit, sindsdien trouw gebleven, met of zonder uitdrukkelijke verwijzing naar Buning I.⁷

Ook Winfried Dolderer was het niet opgevallen dat er twee verschillende versies bestonden, toen hij in 1989 op gezag van Buning II het citaat in de mond van de Alduitser legde: "*Mindestens dreimal während des Krieges, im Dezember 1914, Februar 1915 und Januar 1916, reiste Reismann-Grone zu Unterredungen mit Generalgouverneur von Bissing und Mitarbeitern der Besatzungsverwaltung nach Brüssel. Gegenüber seinen Gesprächspartnern betonte er, Deutschland müsse das 'Phantom Belgien' vernichten. Durch das Bündnis mit den Flamen sei dies möglich, selbst wenn das besetzte Land nach dem Krieg wieder geräumt werden müsse.*"⁸

Ondertussen vond Buning I ingang in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*⁹ evenals in het een jaar eerder verschenen boek over *De Grootte Oorlog* van Sophie de Schaepdrijver, zij het in dit laatste werk maar onrechtstreeks: De Schaepdrijver beriep zich op *Honderd jaar Vlaamse Beweging* van Wils.¹⁰

In al die jaren had evenwel geen van de betrokken historici nog het dagboek zelf onder ogen gekregen. De eerste sinds Buning die in het stadsarchief van Essen opnieuw de originele bronnen ging bestuderen, was de Duitse Reismann-Grone-biograaf Stefan Frech. In diens in 2009 verschenen boek is het de Alduitser die aansprakelijk wordt gesteld voor de roep om vernieling van België door de Vlamingen: "*Im zwanzigminütigen Gespräch gab der Verleger zu bedenken, dass man Belgien nach einem Friedensschluss vielleicht aufgeben müsse. Deshalb sei es wichtig, bereits zuvor diesen französisch dominierten Staat durch die Förderung der Flamen und die Trennung der Verwaltung zu zerstören.*"¹¹

6. Geciteerd naar de heruitgave in L. Wils, *Vlaanderen. België. Grootnederland. Mythe en Geschiedenis*, Leuven, 1994, p. 264 (noot 20).

7. Cf. L. Wils, *Honderd jaar Vlaamse Beweging. II*, Leuven, 1985, p. 29; L. Wils, *Van Clovis tot Happart*, Leuven-Apeldoorn, 1992, p. 198; L. Wils, *Frans van Cauwelaert en de barst van België 1910-1919*, Antwerpen, 2000, p. 150; L. Wils, *Die großniederländische Bewegung in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, in: *Nationale Bewegungen in Belgien*, Münster, 2005, p. 139 (noot 9).

8. W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt*, Melsungen, 1989, p. 50.

9. L. Wils, *Bestuur*, in: *NEVB [...]*, p. 480; L. Wils, *Natievorming*, in: *NEVB [...]*, p. 2145.

10. S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog*, Antwerpen-Amsterdam, 1997, p. 143.

11. S. Frech, *Wegbereiter Hitlers? [...]*, p. 226.

Niet onbelangrijk is hoe Frech met de roemruchte uitspraak omspringt. Hij citeert niet letterlijk. Hij parafraseert en laat daarbij als het ware een inhoudelijke verruiming gebeuren. Van *“Förderung”* is in het oorspronkelijke citaat geen sprake, evenmin als van bestuurlijke scheiding. Eén ding staat nochtans buiten kijf: Het is wel degelijk Reismann-Grone die Frech op basis van de originele bron, zij het in onrechtstreekse bewoordingen, de uitspraak in de mond legt.

Wie dat kennelijk niet heeft begrepen, is Bruno Yammine. In zijn in 2011 verschenen boek over de voorgeschiedenis van de *Flamenpolitik* beroept hij zich uitdrukkelijk op Frech.¹² Zoveel te opmerkelijker is dat hij diens betoog niet volgt. In plaats daarvan zorgt hij voor een innovatie in de overlevering door het citaat in zijn twee bestanddelen op te splitsen. De tweede zin met de allusie naar het ‘fantom’ schrijft hij op rekening van de Alduitse bezoeker: *“We kunnen ons aan de hand van Reismanns dagboek voorstellen wat er ongeveer gezegd is: ‘Het fantom België blijft een vijand’, moet Reismann geopperd hebben.”* Over de eerste zin met de verwijzing naar de noodzaak België te vernietigen door de Vlamingen, schrijft Yammine dat die *“in alle werken aangaande de Flamenpolitik ... aan Von Bissing toegeschreven”* werd.

Yammine had nu de kans kunnen aangrijpen om op gezag van Frech de nodige correctie aan Buning I aan te brengen. Maar omdat hij blijkbaar geloofde bij Frech een letterlijk Bissing-citaat te hebben gevonden, meende hij iets anders te moeten rechtzetten. Volgens Yammine hadden alle historici voordien de uitspraak onvolledig weergegeven: *“Revelerender is de volledige versie”*, en nu volgt de hele parafrase over *“Förderung der Flamen”* en bestuurlijke scheiding die in het boek van Frech, maar niet in het dagboek van Reismann staat.

Bijzonder veel belang hechtte Yammine aan het woord ‘Förderung’: *“België moest dus niet zomaar vernietigd worden door de Vlamingen, Duitsland moest de Vlamingen daarin actief ondersteunen.”* Was dit niet het bewijs dat von Bissing reeds in december 1914 de bestuurlijke scheiding op het oog had? Yammine besluit met de conclusie: *“Hoe dan ook schijnt het ons toe dat zowel Buning als Frech Reismanns invloed schromelijk onderschat hebben.”*

Eén jaar na Yammine publiceerde Rolf Falter zijn boek over de Belgische *geschiedenis zonder land*, waar we eens te meer een weerklank vinden van Buning I, zij het zonder bronvermelding. Falter haalt de instructies aan waarin rijkskanselier Von Bethmann-Hollweg had geëist de Vlaamse beweging aan te moedigen, de

12. B. Yammine, *Drang nach Westen. De wortels van de Duitse Flamenpolitik*, Leuven, 2011, pp. 319-320.

Nederlandse taal in België te bevorderen, in Gent een Vlaamse universiteit te stichten, en besluit met te stellen: von Bissing *“drukte het prozaischer uit: ‘We zullen België misschien moeten ontruimen, maar het tegen dan vernietigen door de Vlamingen.’”*¹³

Ook de interpretatie van Reismann via Frech door Yammine kreeg nog een startje toen Lode Wils in 2014 een herwerkte versie van *Flamenpolitik en activisme* publiceerde. Opnieuw voerde hij von Bissing met de eis voor vernietiging van België door de Vlamingen ten tonele.¹⁴ Voor het eerst beriep hij zich echter niet meer op Buning I, maar op Yammine om te stellen dat Reismann na een onderhoud met von Bissing *“als diens idee”* noteerde, *“dat ‘vermits België wellicht moet ontruimd worden, het belangrijk is al tevoren die Frans-gedomineerde staat te vernietigen door het begunstigen van de Vlamingen en door de bestuurlijke scheiding.’”*

Wat staat er nu in het dagboek? De afspraak met von Bissing was 's middags om twaalf uur. *“Ein kleiner, energischer Herr”*, noteerde de bezoeker. Reismann overstelpte von Bissing met complimentjes voor zijn optreden tegen zijn voorganger Colmar von der Goltz – wat hij daarmee bedoelde, is niet meteen duidelijk. De gouverneur-generaal *“beweerde”* dat hij op de steun kon rekenen van kanselier von Bethmann-Hollweg. Dan volgt het enige letterlijke citaat: *“Ich sage: ‘Wir müssen Belgien vielleicht...’”* Het zijn de twee beslissende tot dusver nergens geciteerde woorden: *“Ich sage”* – Reismann heeft het dus ontegensprekelijk over zichzelf.

Reeds Buning had zich afgevraagd of von Bissing de woorden van zijn bezoeker niet stilzwijgend beaamde. We kunnen dat uiteraard niet weten. Wat we wel weten, is dat de gouverneur-generaal in het openbaar allesbehalve de onmiddellijke vernietiging van België, maar veeleer een nogal schoorvoetend beleid voorstond. Hij beseftte terdege hoe moeilijk het voor de Duitsers zou zijn de Vlamingen op hun hand te krijgen.

Toen Reismann-Grone na de ontmoeting in december een pleidooi naar Brussel stuurde voor een doortastende *Flamenpolitik* met inbegrip van een spoedige bestuurlijke scheiding, werd hij dan ook met een vrijblijvende dankbrief afscheept.¹⁵ Zijn voorstellen, aldus von Bissing, waren grotendeels achterhaald. Er was immers al werk gemaakt van steun aan de Vlamingen vooral op taalkundig gebied. Er was inmiddels ook een speciale instelling binnen het Duitse bestuur

13. R. Falter, *België. Een geschiedenis zonder land*, Antwerpen, 2013, (eerste druk 2012), p. 355.
14. L. Wils, *Onverfranst, onverduits? Flamenpolitik, Activisme, Frontbeweging*, Kalmthout, 2014, p. 48.
15. Stadtarchiv Essen, 652/6: Bissing aan Reismann-Grone, Brussel, 23 januari 1915; cf. S. Frech, *Wegbereiter Hitlers? [...]*, p. 226.

Brüssel, den 21. Januar 1915.

Sect II b. No. 4

von G. R. Meffer v. Salomon
zu dem hiesigen
Dr. Th. Reismann-Grone,
Arbeitgeber hier, Franz
W. v. B. in Belgien (auf W.)

Essen.

H. P. Reismann-Grone
zu dem hiesigen
Dr. Th. Reismann-Grone
21. 1. 1915

Sehr geehrter Herr!

Ihre Darlegungen über das Viamantum habe ich mit Interesse gelesen. Ich danke Ihnen für deren Übermittlung.

Sie werden erfreut sein zu vernehmen, dass Ihre Vorschläge schon einigermaßen überholt sind; ich habe nämlich bereits mehrfach Massnahmen getroffen, namentlich auf sprachlichem Gebiete, die in der Richtung Ihrer Anregungen liegen.

Seit Beginn meiner hiesigen Amtstätigkeit wandle ich der wichtigen vlietischen Frage meine volle Aufmerksamkeit zu. Nunmehr ist eine besondere, mehrgliedrige Amtsstelle meiner Verwaltung mit dem weiteren Studium und der ferneren praktischen Behandlung dieser Frage in allen ihren Verzweigungen beauftragt.

Indem ich Sie höflichst ersuche, von dieser letzteren Mitteilung als einer vertraulichen Kenntnis nehmen zu wollen, erkläre ich mich gerne bereit, für die Arbeiten dieser Amtsstelle etwaige weitere Anregungen entgegenzunehmen. Ich bitte jedoch

zu bedenken, dass bei den gegenwärtigen, noch unfertigen Zuständen und bei den in Viamantum selbst noch stark auseinandergehenden Stimmungen ein zwar zielbewusstes, doch schrittweises und vorsichtiges Vorgehen geboten ist.

Es ist meine Absicht, in langsamer und tücher Kleinarbeit den Weg für eine Entwicklung zu ebnen, die ebenso den Interessen Deutschlands, wie den berechtigten Ansprüchen des Viamantums entspricht.

Ihr Hochwohlgeborenen
ergebener

Anton von Bismarck
Generaloberst.

gesticht om het Vlaamse vraagstuk grondig te bestuderen – de Commissie voor Vlaamse Aangelegenheden waarvan de oprichting op 11 januari 1915 eigenlijk pas de operationele fase van de *Flamenpolitik* inluidde.

Met het oog op de nog steeds troebele toestand en de verdeeldheid onder de Vlamingen zelf waarschuwde von Bissing hoe dan ook tegen overhaaste maatregelen. Een oplossing die zowel strookte met Duitse belangen als 'gerechtvaardigde' Vlaamse verzuchtingen, was alleen haalbaar als de Duitsers weliswaar doelbewust, maar vooral stapsgewijs en voorzichtig te werk gingen. Ongeveer hetzelfde had von Bissing eerder al aan von Bethmann-Hollweg geschreven.¹⁶ Het zou tot de zomer van 1916 duren vooraleer hij op aandringen van de kanselier uiteindelijk instemde met de bestuurlijke scheiding.

Jakob Müller (°1977) is historicus. Hij werkte als vrijwilliger in het Joods museum van deportatie en verzet in de Kazerne Dossin in Mechelen. Vervolgens studeerde hij neerlandistiek en geschiedenis aan de Freie Universität Berlin waar hij bezig is met een doctoraat over het thema '*Die importierte Nation – Deutsche Besatzungs- und Außenpolitik 1914-1944 und die Entstehung des flämischen Nationalismus*'. Lid van de Arbeitskreis Historische Belgienforschung.

Winfried Dolderer (°1954) is historicus en journalist, studeerde geschiedenis, Duits en kunstgeschiedenis in Mainz en geschiedenis in Leuven. Hij promoveerde in 1989 in Kassel op een proefschrift over *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt. Die Rezeption der Flamenfrage in Deutschland und deutsch-flämische Kontakte 1890 bis 1920*. In de jaren 1980 was hij Duitsland-correspondent van *De Nieuwe* en van 1990 tot 1997 van *De Standaard*. Hij werkte ook mee aan de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* en is lid van o.m. de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en de Arbeitskreis Historische Belgienforschung.

16. F. Wende, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 78.

JAKOB MÜLLER & WINFRIED DOLDERER

**België vernietigen:
Het kronkelpad van een citaat.**

“Wij moeten België misschien opgeven, maar het vernietigen door de Vlamingen”, zou gouverneur-generaal Moritz von Bissing in december 1914 in een gesprek met de Alduitser Theodor Reismann-Grone gezegd hebben. Dat lezen we in tal van werken over de *Flamenpolitik*, onder meer van Lode Wils, Sophie De Schaepdrijver en Bruno Yammine. De toeschrijving van de uitspraak aan de gouverneur-generaal klopt evenwel niet, zoals blijkt uit het dagboek van Reismann-Grone waar de ontmoeting wordt beschreven. Verantwoordelijk voor de verwarring was de Nederlandse historicus Lammert Buning die in 1975 op basis van de aantekeningen van Reismann-Grone twee opstellen publiceerde. In het eerste legde hij het citaat over de vernietiging van België de gouverneur-generaal, in het tweede – misschien bij wijze van stilzwijgende correctie – de Alduitser in de mond. De slordigheid van Buning heeft zodoende haar sporen achtergelaten in veertig jaar Vlaamse geschiedschrijving.

JAKOB MÜLLER & WINFRIED DOLDERER

**To destroy Belgium:
The winding road of a quotation.**

In a conversation with the ultra-nationalist Theodor Reismann-Grone in December 1914, Governor-general Moritz von Bissing is alleged to have made the following statement: *“We may have to give up Belgium, but will destroy it by means of the Flemish.”* This is quoted in a number of works about the *Flamenpolitik*, including those by Lode Wils, Sophie De Schaepdrijver and Bruno Yammine. However, the attribution of the statement to the Governor-general is incorrect, as is demonstrated by Reismann-Grone’s diary in which he describes the encounter. The Dutch historian Lammert Buning who published two essays in 1975, based on the notes by Reismann-Grone, is responsible for the confusion. In his first essay he attributed the quote about the destruction of Belgium to the Governor-general, whilst in his second essay – perhaps by means of a tacit correction – he attributed the quote to the ultra-nationalist. Buning’s carelessness thus left its mark on forty years of Flemish historiography.